

OCENE IN POROČILA

Slavko Ciglencečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum — Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987. (Razred za zgodovinske in družbene vede. Dela 31. Inštitut za arheologijo 15.) 182 strani.

Dvojezična monografija Slavka Ciglenceškega je objavljena doktorska disertacija, obranjena na Filozofski fakulteti v Ljubljani leta 1987. Delo obsega poleg uvoda in kratkega pregleda dosedanjih raziskav (str. 9—12 nemško besedilo, 151—153 slovensko) kot glavna sestavna dela katalog najdišč (13—108, objavljen le v nemščini) in arheološko študijo na podlagi kataloga (109—149 nemško besedilo, 153—177 slovensko). Sledita še izbrana bibliografija (177—178) in krajevno kazalo (179—182). Zlasti katalog, pa tudi študijo ilustrira 168 slikovnih prilog, v pretežni meri fotografij obravnanih najdišč, precej pa je tudi tlorisov in historičnih kart.

V uvodu in kratkem pregledu dosedanjih raziskav (9—12 oziroma 151—153) je avtor predstavil namen, cilj in obseg raziskave. Študija obravnava višinske utrdbe v poznoantični dobi, ki so dosti bolj znane od sočasnih nižinskih postojank. Ne spušča se v analizo toponomastičnega gradiva, ki ga posredujejo sicer redki pisani viri, zlasti poznoantični itinerariji in zagonečni anonimni geograf iz Ravene iz 7. ali 8. stoletja. Prostorsko zajema študija celotni vzhodnoalpski prostor v antičnem pojmovanju Alp. Sledeč Dioklecijanovi upravni razdelitvi tega območja zajame avtor naslednje province: Drugo Recijo, Obrežni in Sredozemski Norik, severni in vzhodni del province Benečije z Istro ter panonijsko provinco Savijo. Avtor smiselno vključi v obravnavo še precejšen del dioklecijanske Dalmacije, ki pa ga označi s spornim izrazom province Liburnije. Ime te dežele z oznako »provincia« se pojavi šele pri anonimnem geografu iz Ravene (ki pa s Karneolo in Valerijo podaja tudi za današnji slovenski prostor drugačno upravno podobo) in je kot upravna enota z ozirom na čas nastanka, obseg in upravno fiziognomijo nejasna. Primerjaj M. Suić, *Liburnia Tarsaticensis, Adriatica praehistorica et antiqua* (Miscellanea G. Novak), Zagreb 1970, 705—716, kjer avtor zagovarja individualnost te upravne enote, z istega pisca študijo »Hijeronim Stridonjanin — građanin Tarsatike«, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Rad 426 (knjiga XXIV Razreda za društvene znanosti), Zagreb 1986, 213—278, zlasti 245—254, v kateri svoja nekdanja izvajanja korigira: Liburnija naj ne bi bila nikdar samostojna provinca, temveč vedno sestavni del Dalmacije.

Raziskave poznoantičnih višinskih utrdb segajo na obravnavanem prostoru sporedno več stoletij nazaj, do pravega znanstvenega zanimanja in raziskovanja tega fenomena pa je prišlo ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja v Nemčiji, Avstriji, pa tudi na Slovenskem. Na Koroškem je bil že pred prvo svetovno vojno in med vojnama najpomembnejši raziskovalec R. Egger, po drugi svetovni vojni so v Avstriji te raziskave nadaljevali zlasti H. Vettters in F. Miltner, v zadnjem obdobju zlasti F. Glaser. Po zadnji vojni so se tovrstne raziskave zelo razmahnile na Bavarskem (J. Werner, Th. Ulbert), v severovzhodni Italiji (T. Miotti, G. C. Menis), v hrvaški Istri (zlasti B. Marušič), na Slovenskem pa ima poleg J. Šašla in P. Petruja največje zasluge prav avtor monografije.

Katalog (13—108) predstavlja izredno bogastvo arheološkega gradiva. Vsebuje opis 127 najdišč, s podatki o geografski legi, absolutni in relativni nadmorski višini, z natančno oznako utrdbe, dimenzijami, z izbrano bibliografijo in v večini primerov tudi s fotografijo (eno ali več) in tlorisom objekta. Od 127 najdišč jih je zajetih 13 iz Druge Recije (Bavarska in večji del Tirolske), le 3 iz Obrežnega Norika, kar 45 iz Sredozemskega Norika (s težiščem na Koroškem in slovenskem Štajerskem), kar 46 iz Benečije z Istro (s težiščem na osrednji Sloveniji, manj v Istri, zahodni Sloveniji in predalpski severovzhodni Italiji), 14 iz Savije (največ z Dolenjske) in 6 iz Liburnije. Znotraj teh skupin so najdišča urejena po abecednem vrstnem redu, na koncu (str. 108, slika 163) pa je pregledna karta najdišč, ki kaže na izrazito koncentracijo višinskih utrdb na Koroškem in v Sloveniji. Na karti je majhna nedoslednost: najdišče 108 (Čarakovo) je v katalogu pod »Savijo«, na karti pa je vrisano na ozemlju »Liburnije«, ki je v nobenem primeru ne bi mogli raztegniti do Sane ali celo do Vrbsa, saj je tudi v »maksimalnih« predstavah zajemala na vzhod le območje dan. Like. Avtor bi se izognil nejasnosti, če bi namesto Liburnije uporabil vsebinsko nevtralen pojem severnega dela province Dalmacije.

Katalog razodeva avtorjevo izvrstno poznavanje obravnavane teme in izjemno velik delež, ki ga je sam za ozemlje Slovenije prispeval k tem raziskavam. Katalog je

temeljno izhodišče za vse prihodnje raziskave. To bazično delo je bilo dokončano leta 1985. Da bi bila informativna vrednost knjižne ocene večja, bomo navedli nekaj naj-novejših objav po tem letu. Za Bavarsko prinaša generalno sliko te tematike katalog razstave »Die Bauwaren. Von Severin bis Tassilo 488—788«, Hrsg. H. Dannheimer — H. Dopsch, Rosenheim—Salzburg 1988, 14—54. K prikazu raziskav na sv. Hemi (str. 34—36, št. 24) naj omenimo slovensko izdajo leta 1982 izdanega vodiča, pri kateri je kot strokovni svetovalec sodeloval tudi S. Ciglencečki: F. Glaser, Rimska naselbina Juena in zgodnjekrščanske cerkve na Sv. Hemi, Celovec 1988 (z nekaterimi pomembnimi dopolnitvami v primerjavi z nemško izdajo; gl. str. 52 s.). F. Glaser je novejšo rezultate raziskav na sv. Hemi predstavil v Carinthia I 176, 1986, 131—4, v zborniku »Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike«, Wien—Graz—Köln 1985, 55—59, v rokopisu pa je dostopno tudi njegovo habilitacijsko delo z naslovom: Die frühchristliche Kirchenanlage auf dem Hemmaberg (univ. Innsbruck 1988). Najdišče Pečovnik (Vipota; str. 50, št. 43) pri Celju je S. Ciglencečki z D. Pirkmajerjevo predstavil, v prispevku: Zatočišče poslednjih Celejanov na Vipoti, Arheološki vestnik 38, 1987, 217—236. Raziskave avstrijskih arheologov so v zadnjih letih osredotočene na Teurnijo, kjer je bila odkrita škofijska cerkev. Poleg del, ki jih navaja avtor (str. 59—61, št. 52), naj navedemo iz novejšega časa naslednja: F. Glaser, Die frühchristliche Bischofskirche in Teurnia und die Kirchengründung des Modestus »in Liburnia civitate«, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 1—19; Idem, Carinthia I 175, 1985, 77—83; 176, 1986, 109—122; 177, 1987, 63—86; Idem, Teurnia — metropolis Norici, Wien 1987; F. Glaser — R. Pillinger, Pro Austria Romana 35, 1986, 1—3; kompletno bibliografijo o Teurniji navaja v opombah in v seznamu literature na koncu razprave R. Pillinger, Zur Interpretation der Symbolik des Bodenmosaiks von Teurnia, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1988 (separat 18 strani). K poznoantični keramiki iz Št. Ilja (Kathreinkogel) na Koroškem (str. 62, št. 55) gl. tudi H. Rodriguez, Archäologie Alpen Adria 1, Klagenfurt 1988, 143—150. K utrdbi na Hrušici (str. 74—76, št. 75) naj omenimo nov poljuden prikaz: J. Šašel, Ad Pirum — rimska štabna baza na Hrušici, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 159, Ljubljana 1988. Dve študiji B. Marušiča, ki ju navaja Ciglencečki v katalogu, sta izšli tudi v italijansčini; tako študija o Balah (str. 69, št. 83: Contributo alla conoscenza dei monumenti storico — artistici di Castrum Vallis e del suo territorio, Atti del Centro di ricerche storiche — Rovigno 13, 1982—1983, 9—62) in študija o Dvogradu (str. 78, št. 77: Il complesso della basilica di Santa Sofia a Due Castelli, Atti del Centro di ricerche storiche — Rovigno 6, 1975—1976, 7—138). Študija Mirabelle Robertija o Zugliju (str. 92 s., št. 107) je izšla tudi v njegovih izbranih arheoloških spisih (Scritti di archeologia (1943—1979), Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria 27—28 n. s., 1979—1980, 369—380; prim. kratko tudi v »Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike«, 110—112).

Drugi del monografije se prične s kratko zgodovino dosedanjih poskusov razčlenitve najdišč in z vprašanjem tipološke razvrstitve oziroma terminologije (nem. 109—110, slov. 153—154). Avtorji, ki so se tem vprašanjem posvečali (A. Müllner, R. Egger, F. Jantsch, F. Kohla, B. Saria, H. Vettters, J. Šašel in drugi), so uporabljali vsebinsko dokaj različne termine (npr. gradišče, tabor, pribežališče, grad, zatočišče, kastel, škofovski grad, višinska naselbina, refugij). V slovenskem prostoru se je še najbolj uveljavil izraz pribežališče (refugij) z nedoločeno vsebino (prim. str. 110, op. 16). Ciglencečki na podlagi doslej najbolj kompletnega gradiva, ki kaže na veliko raznolikost z ozirom na obliko naselij, kronologijo, funkcijo itd., predlaga naslednje tri glavne skupine: vojaške postojanke, stalne utrjene naselbine in pribežališča (nem. 111—120 oziroma slov. 154—160; vprašanje razčlenitve tipov višinskih utrdb je avtor obravnaval tudi v naslednjih prispevkih: Kastel, utrjeno naselje ali refugij?, Arheološki vestnik 30, 1979, 459—472; Die Kärntner spätantiken Befestigungen im Rahmen der ostalpinen Anlagen, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1987, 2—21; Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slawen in Slowenien, Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (Hrsg. B. Hänsel), Südosteuropa-Jahrbuch 17, Berlin 1987, 265—286). Avtor opozarja na težavnost, ker lahko nastopajo pri posameznih naselbinah značilnosti različnih tipov v različnih obdobjih, zato je ponekod tipološka razvrstitve nezanosljiva. Predložena razčlenitev višinskih utrdb je logična in doslej gotovo najboljša. Naj jo povzamemo v par potezah, z omembo najbolj značilnih najdišč pri nas ali v sosedstvu.

Vojaške postojanke (gl. str. 113, karta 164) se delijo na večje postojanke (tip 1 a; nastale so v 3. ali 4. stoletju, značilne so za recijski oziroma bavarski prostor; pri nas spadajo v to skupino utrdbe na Vrhniki, v Zalogu, na Hrušici, Doberdob in Velike Malence) in na manjše postojanke (burgi; tip 1 b; pri nas Ptujski grad, Martinj hrib, Pivka pri Naklem na Gorenjskem in drugod). Druga velika skupina so vojaške utrdbe iz poznejše dobe, iz 5. in 6. stoletja (tip 2; sem spadajo Korinjski hrib, Limberk, Dole, Hajnčev hrib na Koroškem, Invillino, morda Zidani gaber na Gorjancih; značilnost

teh utrdb je, da je bila praviloma na sredini ali na vzvišenem mestu zgodnjekrščanska cerkev).

Druga velika skupina so stalne utrjene naselbine (gl. str. 117, karta 165), ki jih je avtor delil na podskupine z ozirom na to, ali je bila notranjost v celoti izpolnjena z zgradbami oziroma so zgradbe zavzemale le majhen del branjene površine. Prva podskupina so miniaturne »poleis« pozne antike z avtarkičnim gospodarstvom (tip 3 a, npr. Ajdna, Prapretno, Jadersdorf in Šenturska gora na Koroškem, Lavant na vzhodnem Tirolskem, morda spadata sem tudi Tinje in Rodik): Druga podskupina (tip 3 b) so naselja, kjer zavzemajo zidane zgradbe le del branjene površine (npr. Rifnik, Brinjeva gora, Polhograjska gora, morda tudi Tscheltschnigkogel na Koroškem). V tretjo podskupino (tip 3 c) uvršča Ciglenečki postojanke, ki so imele znotraj branjenega prostora več cerkva ter večja prebivališča za klerike, npr. sv. Hema, Kučar, Vranje, morda Grazerkogel; dobro raziskana tovrstna naselbina v jugoslovanskem prostoru je Caričin grad, za katerega obstaja poleg dela, ki ga navaja Ciglenečki na str. 155, op. 36, tudi novejša publikacija: Caričin grad I, *édité par N. Duval et V. Popović*, *Collection de l'Ecole française de Rome* 75, Belgrade—Rome 1984). To skupino (zlasti tip 3 a in 3 c) je J. Šašel, *Zur historischen Ethnographie des mittleren Donauraums, Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Hrsg. H. Wolfram - F. Daim), Wien 1980, 14 resda neupravičeno predstavil kot »model« (gl. 110 oziroma 154), vendar pa po drugi strani dobimo vtis na podlagi študija literarnih virov (o tem nekaj v nadaljevanju), da je bil ta tip naselbin najbolj značilen.

Tretja skupina višinskih utrdb, pribežališča (str. 119, karta 166), je najbolj heterogena. Z ozirom na način obrambe jih deli avtor na pet podskupin: pribežališča, ki so izrabljala za obrambo naravno strmino, skale ali starejši prazgodovinski okop (tip 4 a: Vipota, Osredok, v začetni fazi razvoja verjetno Vranje, Rifnik, Korinjski hrib itd.), na naravno zaščitena najdišča (tip 4 b; najlažje dostopna stran je bila zavarovana z jarkom; avtor navaja dva primera iz Druge Recije), postojanke, utrjene z okopi in terasami v različnih višinah (4 c: Kamenska gora, Hom, Mareček, Hrenova), pribežališča, zavarovana z obzidjem in deloma tudi s stolpi (4 d: Svete gore, Ptujski grad v začetni fazi razvoja; prim. nazadnje I. Mikl-Curk, *Novejša arheološka odkritja na Ptujju*, *Zgodovinski časopis* 43, 1989, 31 s.). Kot zadnjo podskupino navaja avtor z obzidjem in deloma s stolpi zavarovana pribežališča s cerkvijo v notranjosti (4 e: Ptujski grad v kasnejši fazi razvoja, morda Grazerkogel, v določeni fazi Säben). Avtor poudarja po pravici, da pribežališča niso bila zgrajena v odročnih predelih in da so bila naravno slabše zavarovana od stalnih utrjenih naselij.

Poglavje o kronologiji utrdb (nem. 121—127, slov. 160—164) prinaša zanimive ugotovitve spričo velikosti ozemlja, ki ga avtor obravnava. Od starejših obdobij poselitve je praviloma najbolje zastopan prehod v železno dobo (9/8. stoletje), nato pogosteje mlajša železna doba (umik starejšega prebivalstva pred Kelti!), sorazmeroma šibko je zastopana zgodnja antika, ko gre v večini primerov za sakralne objekte z nekaj stanovajskimi poslopji, ko strnjene naselitve ni bilo, vojaških postojank iz časa markomanskih vojn pa se ne da dokazati. Primera Rifnika in Vranja, ki sta najbolj znana, sta prav značilna. Na Rifniku je zanesljivo ugotovljena zgodnjeantična poselitve, obstoje svetišča z nekaj pripadajočimi stavbami, vendar je v celoti gledano ta poselitve šibka, prav tako na Vranju, kjer segajo najdbe v sredo 2. stoletja. Raziskani primeri »prej kažejo kontinuiteto kulturnih mest kot naselitve« (123 oziroma 161). Prvi močnejši poselitveni sunek pade v drugo polovico 3. stoletja in je zelo izrazit na področju Druge Recije (pri nas je najizrazitejši primer Brinjeva gora), drugi dosti močnejši pa v čas proti koncu 4. stoletja in v prvo polovico 5. stoletja (Vranje, Rifnik, Rodik). V tem času te naselbine spremenijo svojo podobo. Poganske tempelje nadomestijo krščanske cerkve; na Rifniku gre celo za gradnjo cerkve na temeljih poganskega templja (k temu kriznemu času gl. za ozemlje Avstrije poleg študije, navedene na str. 125, op. 135, tudi: R. Pillinger, *Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi*, *ZČ* 39, 1985, 179 ss.; Eadem, v zborniku »Wellen der Verfolgung in der österreichischen Geschichte« (Hrsg. E. Zöllner), *Schriften des Institutes für Österreichkunde* 48, Wien 1986, 15 ss.). Zadnja faza poselitve (druga polovica 5. stoletja in 6. stoletje) je najbolj datirana. Avtor opozarja, da za celo vrsto najdišč na podlagi arhitekture in drobnega gradiva ni mogoče datirati strnjene naselitve (126 s. oziroma 163). Koniec naselbin pade v čas najpozneje do okrog leta 600. Pri tem gre za proces propadanja, ki je gotovo trajal nekaj desetletij (127 oziroma 164). Trirobe pušice in oglje so nema pričča katastrofe, ki je zadela te naselbine, vendar je te najdbe zelo težko kronološko opredeliti.

Poglavje o arhitekturi višinskih utrdb (nem. 128—134, slov. 164—169) prinaša vrsto zanimivih ugotovitev, ki se nanašajo na funkcioniranje obrambe in na vsakdanje življenje prebivalstva v višinskih utrdbah. Avtor najprej obravnava obrambno arhitekturo, pri čemer analizira arhitekturne člene naravno zavarovanih utrdb, reutiliziranih prazgodovinskih gradišč, utrdb, ki jih varuje sistem teras, utrdb z enojnim, pa tudi dvojnimi ali trojnimi jarkom, utrdb, zavarovanih s palisadami, utrdb z enojnim

ali dvojnimi obzidjem, ki nastopa kot najpomembnejši obrambni element, stolpe kot element obrambne arhitekture, ki so bili po obliki najpogostejše pravokotni, redkeje polkrožni, okrogli, poligonalni in v različnih oblikovnih kombinacijah, dalje vhode, ki so bili precej različni, bodisi da gre za naravno izkoriščene možnosti, bodisi za enostavno vrzel v obrambnem zidu, bodisi za vhod, utrjen z dvema prečnima zidovima ali s stražnim stolpom. Arhitektura v notranjosti utrdb nam razodeva bivalne razmere prebivalstva. Slabo raziskana in slabo ohranjena so zasilna bivališča (barake, šotori), bolj objekti, vkopani v zemljo ali peščeno podlago ali vsekani v skalo, malo se je ohranilo od lesenih stavb, ki jih je moralo biti z ozirom na naravne pogoje dosti, bolj pa so znane zidane stavbe. Le-te je avtor z ozirom na velikost in tloris razčlenil na enoprostorne, večje dvoprostorne, podolgovate večprostore, pa vse do večjih stavb z različno razvrščenimi prostori, ki so imele včasih tudi centralno ogrevanje. Funkcija določenih stavb ali prostorov (konjušnica, »župnišče«, »kopalnica«, delavnica itd.), kot jo opredeljujejo razni raziskovalci, je vsekakor možna, vendar se je ne da z gotovostjo dokazati. Poseben arhitekturni element so cisterne, ki so bile kvadratne ali pravokotne oblike in so bile obvezen sestavni del praktično vseh utrdb, ki niso imele lastnega izvira. Zelo lepo ohranjena je cisterna na Vranju.

Posebej zanimivo je poglavje o cerkvi v sklopu višinske utrdbe (nem. 135—139, slov. 169—172), v katerem je avtor predstavil tipološko in kronološko opredelitev že raziskanih 25 cerkva ali skupin cerkva na obravnavanem ozemlju. Vprašanje tipologije in kronologije cerkva je izredno zapleteno. Arheologi, ki so se posvečali tem vprašanjem (R. Egger, R. Noll, H. Vetter, G. C. Menis, G. Piccotti, V. Bierbrauer, Th. Ulbert, H. Ubl in drugi, za Istro zlasti B. Marušič), so se soočali z izredno zahtevnim problemom postavljanja zanesljivih meril. Kriterij tipološkega razvoja, to je enostavnosti ali višje razvojne stopnje tlorisa, se je pokazal kot nezanesljiv, saj moramo predvideti sočasnost različnih tipov cerkva, poleg tega pa moramo upoštevati dejstvo, da je razvoj v odmaknjenih krajih zaostajal za razvojem v urbanih središčih. Zaradi tega je zelo važno merilo pri datiranju cerkva datiranje drugih spremljajočih najdb. Ker so bila naselja zgrajena hkrati s cerkvijo, je celotna proučitev naselja tudi podlaga za kronološko opredelitev pripadajoče cerkve. Avtor pride do sklepa, da moramo z ozirom na čas izgradnje cerkve deliti nekako v dve skupini. Starejši skupini (nekako od konca 4. stoletja do srede 5. stoletja) sledi daljši premor, nato nova faza gradnje cerkva od konca 5. stoletja do začetka 6. stoletja. Cerkev se razlikujejo tudi z ozirom na tip naselbine. V primerih vojaških postojank gre za »skromne vojaške cerkve« (enostavne cerkve z apsido brez stranskih prostorov). Tem so kasnejše zaradi novih potreb (pokristjanjevanje okoliškega prebivalstva) dozidavali nove prostore za poučevanje in krstilnice (primer cerkve na Korinjskem hribu). V stalnih naselbinah imajo cerkve praviloma več stranskih prostorov, kar je očitno odraz bolj organizirane duhovniške službe (npr. cerkve na Ajdnu, Rifniku in Šenturški gori). Posebno skupino predstavljajo naselbine z večjimi reprezentančnimi cerkvami in spremljajočimi objekti, z vidno poudarjeno sakralno vlogo teh središč, ki so imela ponavadi dve večji cerkvi, baptisterij, ponekod memorialne kapele, večje stanovanjske prostore, ki so bili deloma ogrevani (Kučar, Vranje, Sv. Hema, Grazerkogel, Lavant). Ciglenečki pritrjuje Eggerjevi, Miltnerjevi in Vettersovi tezi, da gre tukaj za škofijska središča, pribežališča škofov iz bližnjih ogroženih ali že propadlih mestnih središč. Glaser za Sv. Hemo domneva, da gre za romarsko središče (njegovemu mnenju pritrjuje K. Czerwenka-Papadopoulos, Die Entwicklung der vorromanischen Architektur und Bauplastik in Kärnten, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1987, 30). O tem vprašanju bomo v luči sporočil cerkvenozgodovinskih virov spregovorili v nadaljevanju.

Poglavje o regionalnem grupiranju višinskih utrdb (nem. 140—143, z dvema kartama; h karti Kozjanskega na str. 141 prim. tudi Arheološki vestnik 38, 1987, 228; slov. 172—173) prinaša zasnetek podobe poselitve v poznoantični dobi na Slovenskem, podoba, ki se je že dalj časa nakazovala in ki jo raziskave Ciglenečkega sedaj že dokaj jasno profilirajo. V času propadanja mestnih naselbin, izseljevanja iz dolin in prehodnih območij, je prišlo do večje koncentracije naselbin na hribovitih predelih, ki so jih varovale dobre naravne meje. Kot taka območja posebej izstopajo prostor med Savinjo, Savo in Sotlo (Kozjansko z okolico), severnodolenjsko hribovje, Bela Krajina, Polhograjsko hribovje in celotna Istra, ki je v tem pogledu še vse premalo raziskana. Drugod v Vzhodnih Alpah taka koncentracija višinskih utrdb ni znana. Drugod na Slovenskem bi tako gostoto naselij kot na omenjenih območjih težko pričakovali, res pa je tudi, da so nekateri predeli slabše raziskani (npr. notranjsko-kraška regija, idrijsko in tolminsko hribovje).

Podoba gospodarskega življenja višinskih utrdb (nem. 144—145, slov. 173—174) kaže v luči arheološkega gradiva na prevlado avtarkičnega načina gospodarjenja, z dobro zastopanim poljedelstvom (najdbe raznovrstnega poljedelskega orodja), z obdelovanjem njiv v rodovitnih dolinah tudi precej stran od utrdb, s prevladujočo živinorejo (najdbe živalskih kosti in zvoncev), z lovom in ribolovom. Prehrana je bila

zdrava, temeljila je na mlečnih izdelkih in mesu, umrljivost otrok je bila majhna. Od obrti dokazujejo najdbe lončarstvo, predelavo rud, obdelovanje lesa, usnja, kosti, proizvodnjo tekstila. Tudi trgovina, kot kažejo najdbe (tehtnice oziroma uteži, novci, amfore), ni povsem zamrla.

Zadnje poglavje je posvečeno vprašanju kontinuitete višinskih utrd v mlajša obdobja (nem. 146—148, slov. 175—176). Avtor poudarja oteževalne okoliščine pri raziskovanju kontinuitete, namreč odsotnost najdb iz 7. in 8. stoletja, dalje nejasen odnos med staroselskim prebivalstvom in slovansko-avarskimi prišelci. Kot izrazito področje kontinuitete se kaže Istra, kjer imajo nekatere naselbine nepretrgan razvoj v visoki srednji vek (Dvograd, Rojnići) ali celo do danes (Motovun, Buzet, Bale). Na področju Druge Recije je kontinuiteta dokazana le na skrajnem jugu (Säben), v Obrežnem Noriku praktično ni sledov, v Sredozemskem Noriku ponekod (npr. Lavant do 8. stoletja, domnevno Škocjan, Krnski grad, gotovo Tinje (prim. S. Ciglencečki, *Arheološki vestnik* 33, 1982, 179—188), morda Rifnik). Ciglencečki z ozirom na lego najdbe tako imenovanega Klefovega novca, ki ga je P. Kos (poleg citata na str. 147, op. 304, gl. tudi *Arheološki vestnik* 32, 1981, 584—586; *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B. C. — A. D. 1000*, Ljubljana 1986, 229; 232) datiral v drugo polovico 7. stoletja, izraza združke do tako kasnega datiranja (gl. tudi razpravo: *Das Weiterleben der Spätantike...*, str. 285 s.). V provinci Benečiji z Istro je kontinuiteta vidna pri najdbah iz Vipavske doline (najdbe iz 7. stoletja) in v Invillinu (8. stoletje). Gotovo je, da so te naselbine izgubljale svojo vlogo od karolinške dobe dalje (morda z izjemo časa madžarskih vpadov). Možne povezave med višinskimi utrjenimi naselji in srednjeveškimi gradovi, ki so dostikrat zrastle na mestu predhodnih poznoantičnih utrd, so vprašanje zase.

Monografija Slavka Ciglencekega, ki smo ji zaradi njene pomembnosti posvetili več prostora, je ne le za arheologa, temveč tudi za zgodovinarja ena temeljnih študij o poznoantični dobi. Rezultati raziskave so izredno bogati, ne le zaradi avtorjeve sistematičnosti, natančnosti in pronicljivosti, temveč tudi zato, ker je upoštevan zelo velik teritorij z mnogimi skupnimi značilnostmi, a tudi pomembnimi razlikami. Širok koncept dela, ki presega pri nas prevladujoči lokalni, pokrajinski, slovenski etnični, pa tudi zgodnesrednjeveški karantanski prostor, je dal avtorju večji maneverski prostor pri izvajanju zaključkov, ki se kažejo v takem okviru kot bistveno bolj zanesljivi kakor bi bili v primeru, da bi avtor zajel npr. samo slovenski etnični prostor. Delo bo za vsakega zgodovinarja, ki se posveča antični in zgodnesrednjeveški dobi, nenadomestljivo, saj presega vse dosedanje domače, pa tudi tuje poskuse.

Ob mnogih odlikah monografije najdemo le prav malo takih mest, s katerimi se ne bi strinjali. Le pravopisne narave je očitek o neustrezni rabi nekaterih imen, kot npr. *Cuculis* (str. 28; pravilno *Cucullis*), pridevnik »Prokopov« (str. 173) namesto Prokopijev; k vprašanju »Norikon polis« (*Hist. bell.* 7, 33, 10) naj dodamo, da se nam zdi avtorjeva rešitev na podlagi korigirane Eggerjeve teze (142 op. 249; navedena študija je izšla tudi v knjigi: *Römische Antike und frühes Christentum. Ausgewählte Schriften von Rudolf Egger, Klagenfurt 1962, Bd. 1, 119 s.*) dobra. Navajanje bibliografskih enot v seznamu literature samo po začetni strani prispevka (npr. 343 ff.) se nam ne zdi dobro, ker bralec ne ve, kako dolg prispevek sledi. Tudi v katalogu bi bilo bolj ustrezno kompletno citiranje z naslovom prispevka vred in ne le z navedbo revije, v kateri je prispevek izšel. Nekateri prispevki so bili namreč ponatisnjeni na drugem mestu ali pa so izšli v drugem jeziku. Pohvaliti velja dejstvo, da v knjigi praktično ne najdemo tiskovnih napak, pohvaliti velja lepe karte in florise, tehnično manj posrečene pa so fotografije, ki so (ne po avtorjevi krivdi) mestoma nejasne.

V obliki diskusijskega prispevka k predstavljeni monografiji bi radi opozorili na tri vprašanja, ki se postavljajo ob branju arheološke monografije zgodovinarju. Ta vprašanja se postavljajo ob soočenju obsežnega in tako dobro interpretiranega arheološkega gradiva s sicer redkimi, pa vendar obstoječimi pisanimi viri.

Prvo vprašanje se nanaša na topografijo poznoantične dobe. Avtor predstavi množico najdišč od Bavarske do Bosne, pri čemer opazimo, da za večino najdišč na področju Druge Recije obstajajo identifikacije z antičnimi imeni postojank, ki jih omenjajo *Notitia dignitatum* oziroma poznoantični itinerarji (prim. tudi »Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488—788«, str. 18), za območje Norika (brez slov. dela) poznamo antična imena krajev le deloma, za območje današnje Slovenije pa praktično nič. Ob velikem številu poznatih poznoantičnih višinskih naselbin pri nas (v katalogu jih najdemo več kot petdeset) se postavlja vprašanje identificiranja 24 krajev, ki jih navaja anonimni geograf iz Ravene poleg Kranja (*Carnium*) v provinci »Carneola, quae et Alpes Iuliana antiquitus dicebatur« (*Scoldium, Bipplium, Ris, Planta, Clemidium, Sedo. Item in valle eiusdem patriae sunt civitates, id est Seution, Patiuma, Sorbam, Eperunto, Precona, Lebra, Ambito, Barneo, Paris, Elebra, Ecuono, Selunto, Poreston, Artara, Ranio, Rinubio, Benela, Cliena*; gl. J. Šašel, *Alpes Iuliana. Arheološki vestnik* 21—22, 1970—1971, 33—44; *Idem. Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 81; 88 ss.). Ali se za kakim ducatom višinskih naselij, ki jih Ciglencečki

navaja za ozemlje »Carneole« (Gorenjska in del Notranjske) skriva katera od anonimovih »civitates«? Za zadnjih osemnajst se zdi, da bi bila možnost relativno majhna, saj anonimova oznaka lege »in valle eiusdem patriae« kaže bolj na nižinske naselbine. Ciglenečki po pravici poudarja, da »bo treba podrobno preučiti celotno arheološko gradivo ob pomoči lingvistov, kar bo omogočilo nova dognanja« (str. 9 oziroma 151). Tukaj se odpira novo področje raziskav, za katere upamo, da bodo sčasoma dale rezultate.

Drugo področje so poročila skopih sočasnih literarnih virov o življenju v tisti dobi. Pritegniti bi mogli v prvi vrsti en vir, ki posreduje precej plastično podobo časa. To je Evgipijevo »Življenje sv. Severina« (Vita s. Severini, odslej VS), spis, ki je nastal leta 511 v južni Italiji, vendar opisuje življenje v obdonavski Drugi Reciji, Obrežnem Noriku in deloma v Sredozemskem Noriku okvirno v drugi polovici 5. stoletja (slov. izdaja: Evgipij, Življenje svetega Severina. Uvod, prevod in komentar napisal R. Bratož, Ljubljana 1982; uvod in komentar te izdaje v povzetku v razpravi: Severinus von Noricum und seine Zeit, Wien 1983). Poročila so toliko bolj dragocena, ker izhajajo od domačina, deloma tudi očitvidca nekaterih dogodkov. Prikaz se nanaša resda predvsem na svet nižinskih utrd ob Donavi, vendar tudi na višinski svet Salzburške (Cucullis — Kuchl; VS 11; slov. izd. 217 s.; 350 ss.) in Koroške (Tiburina — Teurnia; VS 17, 4; 21; slov. izd. 235 s.; 243; 363 ss.). Za utrjena naselja uporablja Evgipij kot najbolj običajen izraz »castellum« (tako označuje npr. Cucullis in naselja na področju Teurnije, VS 25, 2; na področju Agunta omenja »castella« Venantius Fortunatus, Vita s. Martini 4, 649), deloma pa izraz »oppidum« (Evgipij, 131 ss.; Severinus von Noricum, 36). Oba izraza kažeta na utrjeno naselje. Ostali izrazi za naselja (civitas, municipium, urbs, locus, vicus) so manj značilni; izraz »civitas« uporablja kot standardno oznako za naselje anonimni geograf iz Ravene. Od elementov obrambne arhitekture v Evgipijevem spisu naj omenimo »burgus« (VS 4, 7; slov. izd. 330 s.) in obzidje (VS 2, 1; 4, 1; 30, 1; slov. izd. 125 ss.; Severinus von Noricum, 38 ss.). Evgipij opisuje poteze gospodarskega življenja (slov. izd. 125 ss.; Severinus, 38 ss.): poljedelstvo (z obdelovanjem njiv precej izven branjenega naselja, kar je bilo včasih tvegano: VS 10, 1; 22, 4; prim. S. Ciglenečki, 174), omenja živinorejo, posebej konjerejo, pridelovanje sadja, očitno je obstajalo tudi čebelarstvo, omenja obrt (slov. izd., 128 s.). Dejstvo, da je Sredozemski Norik lahko z oblačili zalagal dosti bolj ogrožene dežele ob Donavi (Severinus von Noricum, 40), in dejstvo, da se je prebivalstvo Teurnije odkupilo od Gotov z oblačili (VS 17, 4; prim. 29, 1), kaže na še obstoječo tekstilno proizvodnjo v tem času. Več poročil kaže na obstoj trgovine, tako znotraj dežele kot tudi z germanskimi sosedi in očitno tudi z Italijo (Severinus von Noricum, 40). Evgipij omenja lesene stavbe (lesena cerkev; VS 15, 1; slov. izd. 357 s.), omenja, da so še funkcionirale ceste in da je obstajal rečni promet (slov. izd. 129; Severinus von Noricum, 40). Kot osnovne proizvodne enote nastopajo male kmetije, mali svobodni kmetje so tudi sicer predstavljali osrednjo družbeno skupino (slov. izd., 130). Posebno vprašanje je organizacija obrambe. Evgipij izrecno omenja konec državno vzdrževanih posadk leta 476 (VS 20, 1; slov. izd. 368 ss.; Severinus von Noricum, 12 ss.). Očitno je bilo prebivalstvo poslej v obrambi prepuščeno samo sebi in si je pomagalo, kot je vedelo in znalo. Nastanejo nove organizacijske oblike lokalnih vojaških enot, v katerih nastopajo tudi Germani (slov. izd. 111 ss.; Severinus von Noricum, 35 s.). Evgipij na primeru Batave posreduje tudi podatek o velikosti enote, ki je stražila utrjeno naselbino, 40 mož (VS 22, 4). Sakralni centri, ki jih omenja Ciglenečki, z več cerkvami in reprezentančnimi stavbami (npr. Vranje, Sv. Hema, Kučar) so razumljivi v razmerah, ko je bila tudi v manjših krajih velika koncentracija duhovščine, in ko je cerkev igrala vodilno vlogo tudi v političnem življenju, obrambi in gospodarstvu (slov. izd. 84).

Posebno vprašanje, ki ga na podlagi arheoloških raziskav zaenkrat še ni mogoče rešiti, je obstoj menišva. Evgipij omenja vrsto meniških skupnosti (slov. izd., 89 ss.; Severinus von Noricum, 27 s.). Ker imamo podobna poročila okvirno za isti čas tudi drugod, na primer v Dalmaciji (v aktih druge sinode v Saloni leta 533 se omenjajo »monasterii presidentes«; Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana 5 (Acta synod. 6), ed. F. Rački, Zagrabiae 1894, 14; Historia Salonitana maior, ed. N. Klaić, Beograd 1967, 79) in v Osoppu v severni Furlaniji (na napisu iz leta 524 se omenja »Colu(m)ba virgo sacrata d(e)i«; F. Quai, La sede episcopale del Forum Iulium Carnicum, Udine 1973, 116 in slika 21), se postavlja vprašanje obstoja teh skupnosti v okviru znanih višinskih utrjenih naselij. Če F. Glaser domneva na Sv. Hemi obstoj romarskega središča, se postavlja vprašanje navzočnosti relikvij pomembnih svetnikov na tem ozemlju, bodisi relikvij apostolov, ki so se razširile v severni Italiji od konca 4. stoletja dalje (prim. R. Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986, 73 s.) ali navzočnost relikvij znanih mučencev. Vsekakor morejo obstoječi pisani viri do neke mere potrditi in dopolniti tisto sliko, ki jo posreduje predložena analiza arheološkega gradiva.

Končno naj omenimo še eno vprašanje, ki ga postavlja monografija Ciglenečkega. Ali je možno, da bi v dobi propadanja urbanih centrov prišlo do prenosov škofijskih

sedežev v bližnje ali bolj oddaljene višinske utrdbe, ki bi tako v zadnjem obdobju antike, do avarsko-slovanskega uničenja na prehodu iz 6. v 7. stoletje, postale novi cerkvenoorganizacijski centri. Tezo o prenosu škofijskega središča iz ogroženega mesta v bližnjo utrjeno višinsko naselje je postavil R. Egger za Sv. Hemo, F. Miltner in H. Vetter; sta to tezo podkrepila za Lavant, P. Petru je postavil domnevo za Vranje, Ciglenečki za Kučar, kamor naj bi se zatekel škof iz bližnjega Nevoduna (bolj eksplicitno kot v monografiji v študiji: *Zgodnjekrščansko središče na Kučarju v Beli Krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 10, Zagreb 1986, 137—150, zlasti 144 ss.). Ker neizpodbitnega arheološkega dokaza nimamo — ni se ohranil noben napis z omembo cerkvenega dostojanstvenika, na podlagi velikosti in razporeditve objektov pa je težko dati zanesljivo sodbo, ostaja diskusija le pri tehtanju arheoloških argumentov ob upoštevanju znanih dejstev iz cerkvene zgodovine. Dejstvo je, da sklepi cerkvenih zborov od Serdike dalje prepovedujejo ustanavljanje škofijskih sedežev v majhnih krajih, kot so praviloma bili višinska utrjena naselja (can. 6 koncila v Serdiki 343, can. 57 sinode v Laodikeji (Ch. J. Hefele, *Histoire des Conciles I/2*, Paris 1907, 777 ss.; 1024); Léo Magnus, *Epistulae* 12, 10 (Patrologia Latina 54, 654): »... inter omnia volumus canonum statuta servari, ut non in quibuslibet locis, neque in quibuscumque castellis, et ubi ante non fuerunt, episcopi consecrentur...«). Seveda pa to samo po sebi ne izključuje možnosti, da tega v izrednih okoliščinah ne bi izvajali. Večkratno ponavljanje teh sklepov na raznih cerkvenih zborih kaže, da je bil pojav aktualen kljub prepovedim. Analogije, ki bi govorile v prid te možnosti, obstajajo tako v bližnjem sosedstvu kot na splošno v rimskem svetu. Samo omenimo naj dobro dokumentiran prenos škofijskega sedeža iz Ogleja v varnejši Gradež tako ob hunškem zavzetju mesta 452 kot ob langobardski invaziji 568 (G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Trieste 1977, 200 s.; 313 ss.), omenimo naj vrsto podobnih prenosov iz kontinentalne Benečije v varnejše lagune (prim. A. Carile - G. Fedalto, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978, 357—363; G. Fedalto v *Antichità Altoadriatiche* 27, 1985, 91—105; 33, 1988, 27—51; za Istro prim. R. Bratož, *Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekrščanske cerkve v Istri* (4.—6. stoletje), *Antični temelji naše sodobnosti*, Ljubljana 1987, 23 ss.; Idem, *Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, ZČ 40, 1986, 380 s.). Žal se ni za vzhodnoalpski prostor ohranil noben zanesljiv zapis. Akti gradeške sinode 579 z omembo škofijskih sedežev po starih središčih še ne kažejo na nikakršne nepravilnosti oziroma spremembe v organizaciji. Zapisi, ki povezujejo navzočnost škofa z utrjeno naselbino (castrum, castellum) in ne s »civitas«, so zelo redki, pravzaprav naletimo na obravnavanem ozemlju le na enega: v pismu papežu Gregoriju iz leta 591 pravi cesar Mavrikiij, da je prejel prosilno pismo »episcoporum civitatum et castrorum, quos Longobardi tenere dinoscuntur« (Gregorius I, *Registrum epist.* 1, 16 b, edd. P. Ewald - L. M. Hartmann, *MGH Epist.* I, Berolini 1957², 22 v. 9 s.). Ne nazadnje moramo pritegniti kot vir, ki nam dokazuje ustanavljanje škofijskih sedežev v majhnih krajih, sklep druge salonitanske sinode 533, po katerem so ob spoštovanju duha določb cerkvenih zborov o prepovedi ustanavljanja škofij v majhnih krajih ustanovili na področju salonitanske metropolitanske cerkve tri nove škofijske sedeže (Sarsenterum, Muc(c)urum, Ludrum) z utemeljitvijo, da je za normalno funkcioniranje cerkvene organizacije dotedanja mreža škofij preveč redka (Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana* 5, cit. izdaja 16:) »... praesertim cum nihil canonicis sit contrarium constitutionibus, quia nec episcopalis vilescit auctoritas, quum in tanta locorum distensione tot parochiis necessario proponuntur; nec ubi presbyteri possit sufficere, ordinatur episcopus, qui(a) nec consignandi (consecrandi), nec reconciliandi licentiam (sic) facile dei sacerdotibus est concessa. Pro qua re huius ordinationis nobis est provisa necessitas, ne quod maxima ecclesie sollicitudine nobis est gerendum, per raritatem pontificum negligatur. Quapropter quot, vel in quibus locis episcopi debeant consecrari, diligentius pertractemus...«

V luči podatkov, ki jih posredujejo navedeni pisani viri, je obstoj škofijskih sedežev v manjših krajih, kot so bile višinske utrdbe, možen. Vzroki za ta pojav so bili lahko različni, pri čemer je bil beg iz ogroženih nižinskih mest lahko le najbolj verjeten, nikakor pa ne nujen povod. Vsekakor bi ta zanimiv in zelo važen problem zaslužil posebno raziskavo.

S tem razmišljanjem knjigi Slavka Ciglenceškega na rob želimo še posebej opozoriti na bogate rezultate študije in na nove perspektive, ki jih ti rezultati odpirajo zgodovinskim raziskavam.

Rajko Bratož